

Uppför Hawkes stegen

Hur kan vi studera ritualer i det förflutna?

Af Liv Nilsson Stutz, fil dr i arkeologi, verksam vid Lunds universitet

Artikeln diskuterar möjligheten för arkeologer att utifrån materiella källor diskutera ritual i det förflutna. Med utgångspunkt i ett avhandlingsarbete om mesolitiska gravar (Nilsson Stutz 2003) föreslås en kombination av handlingsteori och metoden "anthropologie de terrain" som en väg till insikt. Författaren understryker behovet av att synkronisera arkeologisk teori och metod.

Kan vi studera och förstå ritualer i förhistorisk tid? Som förhistoriska arkeologer arbetar vi med materiella källor. Vi har mycket sällan texter att utgå från, och vi har inga informanter att fråga ut. Kan vi då, trots våra knappa källor, diskutera och förstå något så abstrakt som ritualer i det förflutna? Frågan har diskuterats i decennier av arkeologer och är fortfarande aktuell. Om vi följer Christopher Hawkes råd från 1954, så gör vi klokast i att begränsa oss till de lägre nivåerna av vad han kallade "the Ladder of Inference" dvs en steg av tolkningar och insikt i det förflutna, där de lägre nivåerna berör ekonomi och försörjning, de mellersta stegen social struktur, och de översta nivåerna religion, ritual, världsbild osv. Hawkes avrådde arkeologer från att bege sig alltför högt upp på stegen. Att diskutera religion och ritual i förhistorien är allt för spekulativt, menade han (Hawkes 1954). Samtidigt har arkeologer aldrig kunnat låta bli. Även de mest försiktiga av våra kollegor har förr eller senare hamnat i situationer då de tolkat arkeologiska lämningar som spår av ritual, ofta med ett religiöst innehåll. Hur kan vi annars förstå en mesolitisk grav, en hällristning från bronsåldern eller ett krigsbytesoffer från järnåldern?

De lägre pinnarna på Hawkes stegen förmår inte att förklara dessa fenomen på ett tillfredsställande sätt. Vi måste alltså klättra uppåt. Men en förutsättning för att vi skall kunna göra det är att vi har metoder och teorier som förmår att utgöra ett stabilt underlag för våra analyser. Det duger inte att tala om fenomen i vaga termer som "rituella" eller "kultiska" utan att undersöka dessa systematiskt och noggrant. Om vi vill

klättra uppför stegen så måste de övre nivåerna vara lika stabila som de lägre och vi bör vara lika metodiska och vetenskapliga i våra metoder och analyser på dessa nivåer som på de lägre. Frågan jag vill diskutera i denna artikel är alltså inte *om*, utan *hur* vi kan göra detta möjligt.

Trots ett visst mått av skepsis rörande arkeologins möjligheter att nå insikt i religion och ritual har många arkeologer arbetat utifrån hypoteser om rituella lämningar. Mycket av detta arbete har ägnats åt att definiera hur vi arkeologiskt, ofta utifrån en fältsituation, kan identifiera lämningar som *rituella*. Dessa definitioner har framförallt formulerats som motsats till vad som uppfattats som rationellt. Däremot är det få arkeologer som intresserat sig för vad ritualer är och hur de fungerar i ett samhälle. Detta är anmärkningsvärt eftersom det borde vara en förutsättning för att använda ett begrepp som ritual, oavsett om man utgår från ett processuellt eller ett postprocessuellt synsätt. Medan ritualbegreppet förblivit relativt outforskat inom arkeologin, så har det varit föremål för djupgående forskning inom ämnen som socialantropologi och religionsvetenskap under ett drygt sekel och litteraturen på området är mycket omfattande. Ritualforskningen har genomgått perioder av funktionalism, strukturalism, marxism, systemteori mm. Idag dominerar ett handlingsteoretiskt synsätt som på många sätt kan sägas omfatta flera av de tidigare strömningarna. Det viktigaste, menar man, är inte den mening som ges till ritualen, utan det faktiska utförandet och den kroppsliga kompetens och upplevelse deltagaren i ritualen har. Man ser samhället som en struktur i sam-

spel med aktörer och deras handlingar. Dessa tre komponenter är beroende av varandra i ett dialektiskt samspel och påverkar varandra ständigt och därför är de potentiellt i ständig förändring. En aktör påverkas av strukturen men påverkar också själv strukturen genom sina handlingar som alltså både är strukturerande och strukturerade. Detta betyder att det centrala i ritualbegreppet är vad deltagaren *gör* rent fysiskt snarare än vad han eller hon tänker om dessa handlingar och hur de förklaras och rationaliseras. Detta betyder inte att den mening man ger sina upplevelser är helt oväsentlig, men den är underordnad den kroppsliga upplevelsen som ligger bortom vad som kan uttryckas semantiskt och just därför är en mycket stark strukturerande faktor.

Detta kan låta väl abstrakt, men det är goda nyheter för de arkeologer som vill studera ritual. Som arkeologer kan vi inte studera människornas tankar, däremot kan vi se vad de gjort. Våra källor består av materialiserade handlingar. Med en teoretisk ram som tydligt fokuserar på handlingar kan vi nu länka samman vår teoretiska utgångspunkt med materialet. Detta ställer nya krav på våra arkeologiska metoder. Det räcker inte med att vi har en teori som är väl anpassad till våra källor, vi behöver också nya metoder som är anpassade till dessa frågor. I stället för att fortsätta se de arkeologiska föremålen och lämningarna enbart som artefakter måste vi se dem som det dynamiska resultatet av en rad handlingar. Denna syn på arkeologiskt material finns inom stenteknologiska studier och *anthropologie de terrain*, båda med rötter inom den analytiska franska arkeologin. I båda fallen är det en detaljerad analys av materialet, med utgångspunkt i de bakomliggande dynamiska handlingarna, som åskådliggör den arkeologiska situationen som resultatet av en händelsekedja.

I min avhandling *Embodied Rituals and Ritualized Bodies* (Nilsson Stutz 2003) testade jag denna kombination av ritualteori och *anthropologie de terrain* på de mesolitiska gravarna i Skateholm och Vedbæk/Bøgebakken. *Anthropologie de terrain* är en tafonomiskt baserad metod för utgrävning och analys av

gravar. Genom en kombination av detaljerade observationer och dokumentation vid utgrävningstillfället med kunskaper i biologi om hur den mänskliga kroppen bryts ned efter döden, kan man med denna metod skilja ut de naturliga tafonomiska processerna från de händelser som varit knutna till hur kroppen omhändertogs efter döden och vid gravläggningen. Man kan se hur kroppen förbereddes, om den begrovs intakt eller ej, hur den placerades i graven med föremål, om man återkom före, under eller efter det att mjukdelarna förruttnat för att ta upp ben eller artefakter o s v. Metoden är en form av *Middle Range Theory* för att åskådliggöra hur den döda kroppen hanterats i samband med gravläggningen.

Studien ledde till nya resultat rörande gravskicket, men den stödde också i hög grad tidigare tolkningar. Analysen bekräftade tidigare tolkningar om att gravarna med några undantag var primära, d.v.s den döde hade begravts medan kroppen fortfarande var intakt. Samtliga begravningar var simultana (d v s alla gravar med mer än en individ var resultatet av en simultan begravning) och i flera fall begravdes de döda med rödockra och gravgåvor. Det tycks som om kropparna placerats i gravgropar som genast fyllts igen med sediment. Inga kistbegravningar kunde med säkerhet beläggas, men i ett flertal fall tycks kroppen ha placerats upphöjd på någon form av plattform i graven (Vedbæk/Bøgebakken grav 8 och 6, och Skateholm II grav IX), och i en del fall har kroppen svepts i ett mjukt material (t ex grav 20 i Vedbæk/Bøgebakken) eller placerats i någon form av säck eller annan mjuk behållare (grav 5 i Vedbæk/Bøgebakken). I åtminstone ett fall har man återkommit till graven för att gräva upp enskilda ben. I grav 28 i Skateholm I har vänster *radius*, *ulna*, *os coxae* och *femur* avlägsnats efter det att kroppens mjukdelar brutits ned. Ingreppet skedde utan att störa de omkringliggande benen och tycks därför ha varit planerat redan vid begravningstillfället. Dessa observationer i kombination med en mera detaljerad beskrivning av kroppens position i graven bidrar till att vi nu förstår mera i detalj hur de döda begravdes på Skateholm och Vedbæk/Bøgebakken.

Men avhandlingsarbetet var inte bara en fallstudie av mesolitiska gravar, utan också en test för kombinationen av arkeologisk teori hämtad från handlingsteori och ritualstudier, med en arkeologisk metod som vilade på fältarkeologiska och naturvetenskapliga grunder. Att använda en teori som fokuserar på handlingar med en metod som synliggör just dessa fungerade bra. Metoden synliggjorde detaljer i det sätt på vilket kroppen hanterats efter döden. Den stora utmaningen blev istället att acceptera att när teorier och metoder fokuserar på rituella handlingar, så måste också såväl frågor som svar göra det. Detta betyder att vi bör ställa frågor som vårt material och våra metoder kan ge tillfredsställande svar på. Vi måste fokusera på handlingen i sig som betydelsefull. I stället för att t ex spekulera kring vad rödockran i de mesolitiska gravarna symboliserar – blod, liv o s v, skall vi alltså, enligt detta perspektiv, fokusera på hur rödockran hamnade i graven. Den upprepade handlingen är strukturerande samt strukturerad och utgör en tydlig länk till insikt om mesolitiskt gravskick där ockra associerades bl a till gravläggning. Detta leder till nya frågor och vi kan genom en grundläggande analys se på vilket sätt dessa handlingar var del av en större helhet.

De frågor jag kom att ställa i min studie handlade om attityder till döden och till den döda kroppen. Jag undersökte på vilket sätt de rituella handlingarna som utfördes vid gravläggningen av de döda medverkade till att förstärka och skapa strukturer och normer för de deltagande som gav återklang på deras syn på såväl livet som döden. Medan mycket arkeologiskt arbete idag förespråkar att vi synliggör individen och det abnormalt, så menar jag att det är minst lika viktigt att på allvar studera normen i samhället och vad den kan ha uttryckt av strukturen. Medan det individuella har många intressanta dimensioner framträder de inte med full kraft förrän vi identifierat normen de bryter mot.

Den variation som ryms inom detta begrepp kan också fångas inom mycket av den variation som återfinns i de mesolitiska gravarna i Vedbæk/Bøgebakken och Skateholm. Det som ryms inom normen har mer med vad som för-

enar alla medlemmar av en grupp (deras mänsklighet) än vad som skiljer dem åt (social status, ålder, kön o s v). Här kan vi komma åt det ”självkla” inom samhället, det som var så centralt att det inte ifrågasattes. Det som uttrycks med sådan kraft i ritualen förmedlar värderingar och normer också i det övriga samhället. Detta är ritualens strukturerande kraft, och denna dimension kan vi arkeologer systematiskt använda som ingång till förståelse – dels av ritualen som sådan, men också av samhället i vilken den var verksam.

Normen i Skateholm och Vedbæk/Bøgebakken, som karaktäriserades av individuella primära gravar med eller utan rödockra och gravgåvor, uttryckte vad man på nutida svenska skulle kunna kalla ”en hederlig begravning” d v s en vag föreställning om en begravning som upp-fyller de ofta oskrivna regler som finns i samhället. I Skateholm och i Vedbæk/Bøgebakken har de döda begravts som om de fortfarande bevarade något av sin subjektivitet och mänsklighet. Kroppens integritet har respekterats, och i de fall då flera individer gravlagts sam-tidigt förhåller de sig till varandra som om de vore levande (t ex grav 41 i Skateholm I där en man håller ett barn i sina armar). Kanske användandet av plattformar, säckar och foder av gravgropen uttrycker en liknande omsorg om den döde, som om den fortfarande var något av den levande människan och som om den fortfarande bevarade en viss personlighet. Detta förmedlar en bild av ett förhållningssätt till kroppen som tydligt identifierar den med den döde individen, och som kanske uttrycker en föreställning om att kropp och individ också associeras efter döden. De naturliga processerna av förruttnelse och förmultning har ingen tydlig plats i denna föreställningsvärld, som snarast tycks förneka dem.

Denna respekt för kroppen står i stark kontrast till gravar där kroppens integritet inte respekterats, som i grav 13 i Skateholm I. Här har en ofullständig individ begravts. Analysen bekräftar tidigare framförda teorier om att kroppen styckats innan den begravts. Är detta en kropp som uteslutits från normen och av-humaniserats, eller har den dött under om-

ständigheter som gjort att denna begravning var den mest normativa som var möjlig? Om man använt gravritualen som ett aktivt sätt att utesluta en individ från det som karakteriserar andras mänsklighet (den "hederliga begravningen") kan man föreställa sig att det skulle kunna ha en starkt strukturerande effekt på deltagarna i ritualen. Det är också intressant att observera att de fall då äldre gravar skadats av nedgrävningar och de mänskliga lämningarna skadats, så verkar det inte som om det var ett problem. Kanske ser vi här hur subjektiviteten lämnat de mänskliga lämningarna efter en tid i jorden och de nu blivit mera till objekt än individer. Det fall som beskrevs ovan av hur man återkommit till graven för att gräva fram ben, kan belysas utifrån dessa observationer. Man kan fråga sig om dessa ben representerade den individ som begravts på platsen, eller om de blivit objekt som mera symboliserade död, förfäder e t c, eller om de möjligen befann sig någonstans mitt emellan dessa kategorier som liminala abjekt mellan liv och död, mellan objekt och subjekt. Detta fall är också intressant då det visar på att man inte alltid förnekat kroppens naturliga

förfall efter döden, utan tvärtom utnyttjat kunskaper om dessa processer aktivt i ritualen.

Jag har här föreslagit att en kombination av handlingsteori och metoder som synliggör handlingar är en väg till insikt om ritualer i det förflutna, ett sätt för oss att lägga en stabil grund för våra tolkningar då vi klättrar uppför Hawkes stege. Genom en kombination av teorier och metoder som är anpassade till varandra och till det arkeologiska materialets karaktär kan vi lägga en mer stabil grund för våra tolkningar. Men kanske är det också viktigt att slutligen påpeka att Hawkes nog hade fel. Det arkeologiska tolkningsarbetet är inte en stege i svårighetsgrad. Alla ämnen är lika möjliga att tolka så länge vi har teorier och metoder som är anpassade till det arkeologiska materialets förutsättningar. Om vi skall lyckas med arkeologisk tolkning måste vi ta både teori och metod på allvar. Båda måste definieras och implementeras lika systematiskt och lika kritiskt. Först då blir de till de nödvändiga redskap de är för verklig insikt och intellektuell utmaning i det arkeologiska tolkningsarbetet.

Litteratur

Hawkes, C. 1954

Archaeological method and theory; some suggestions from the Old World.

American Anthropologist 56, s. 155-68

Nilsson Stutz, L. 2003

Embodied Rituals and Ritualized Bodies. Tracing ritual practices in Late Mesolithic burials.

Stockholm: Almqvist & Wiksell Intl.